

Nuo žemės lig dangaus: baltų archajinio pasaulėvaizdžio tyrimai

ELVYRA USAČIOVAITĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Elvyra.Usaciovaite@lkti.lt

Šis straipsnis skiriamas etnologei, baltų religijos ir mitologijos tyrėjai Nijolei Laurinkienei. Analizuojant mokslininkės biografiją siekiama atskleisti, kas paskatino ją pasukti šios mokslo srities keliu, kas suformavo jos orientaciją, kas lėmė išsikelti tikslą – suvokti mūsų dvasinės kultūros pradmenis, jų kilmę ir prasmę. Taip pat čia apžvelgiama Laurinkienės kūryba, svarbiausi jos moksliniai darbai. Įvertinti šios autorės darbus, įnašą į mūsų paveldo, senovės baltų kultūros tyrimų aruodą dabar yra tinkama proga. 2019 m. jos nuopelnai buvo įvertinti nacionaline Jono Basanavičiaus premija. Sveikindami laureatę, linkėdami kūrybinės sėkmės, išties turime gerą progą įsigilinti į jos veikalus. Visko viename straipsnyje aprėpti neįmanoma, kadangi Laurinkienė yra produktyvi tyrėja, keturių monografijų ir daugybės straipsnių autorė. Todėl straipsnyje apžvelgiant folkloristės mokslinį įnašą, daugiausia analizuojami svarbiausi archajinių vaizdinių tyrimai.

Esminiai žodžiai: Nijolė Laurinkienė, Perkūnas, Žemyna, saulė, mėnulis, Dievas, dangus, mitologija.

Nijolė Laurinkienė, habilituota mokslų daktarė, lietuvių tautosakos ir mitologijos tyrinėtoja

Jos mokslinė veikla prasidėjo sudėtingoje istorinėje epochoje. Šią epochą sudaro du laikotarpiai: pirmasis – sovietmetis, antrasis – laisvėjimo periodas – Lietuvai 1990 m. paskelbus nepriklausomybę.

Pirmieji Nijolės Laurinkienės darbai skleidėsi tų laikotarpių kaitos metu. Jai pradėdant mokslinį darbą XX a. aštuntajame dešimtmetyje, Lietuva priklausė Sovietų Sąjungai, kur mokslas buvo griežtai centralizuotas. Humanitarinių tyrimų savarankiškumas atskirose respublikose pasižymėjo dideliais suvaržymais, laikantis politinės dogmos apie tolimesnį nacijų

susiliejamą ir išnykimą socialistinėje visuomenėje. Nukrypimas nuo sovietinio kurso į tautos savitumą laikytas kenksminga nacionalizmo apraiška. Vykdamt etnologinius tyrimus, reikėjo vadovautis marksizmo – leninizmo autoriais, sekti Rusijos mokslininkais, kadangi Sovietų Sąjungos centruose – Maskvoje, Leningrade (dab. Sankt-Peterburge) – buvo sutelkti geriausi mokslininkai humanitarai.

Kalbant apie gilinimąsi į lietuvių mitologiją, pasaulio moksle tuo metu buvo įsitvirtinę plačiai žinomi išeivijos autoriai, kaip Jonas Balys (1909–2011), Marija Gimbutienė (1921–1994) JAV, ir Algirdas Julius Greimas (1917–1992) Prancūzijoje. Tačiau Lietuvoje jų darbai uždaryti bibliotekų specfonduose, nebuvo laisvai prieinami.

Prezidentas Gitanas Nausėda įteikia Nijolei Laurinkienei nacionalinę Jono Basanavičiaus premiją (2020 m. vasario 12 d., Jovitos Ambrazaitytės nuotrauka).

Norint juos skaityti, reikėjo pateikti leidimą raštu. Moksliniam darbui tokį leidimą buvo galima gauti, tačiau remtis emigrantais nederėjo. Nors galima pastebėti, kad ir Gimbutienė, ir Greimas lankėsi Lietuvoje, jiems leista skaityti viešas paskaitas, jų diskursai buvo žinomi.

Sovietinėje Lietuvoje mitologijos temas gvildeno etnografė Pranė Dundulienė (1910–1991) ir folkloristas Norbertas Vėlius (1938–1996). Nijolė Laurinkienė buvo trečia. Nesunku pastebėti, kad kaip tyrėja ji yra artima Norbertui Vėliui, ne vien chronologiškai – apsigynusi disetaciją atsistojo greta jo, – bet ir pagal profesinį pasirengimą, gilų tautosakos išmanymą, platų jos panaudojimą lietuvių mitologijai tirti, teorines nuostatas. Be abejo, abu jie yra saviti, bet pagal nurodytus požymius, priklauso tai pačiai tyrimų kryptčiai, yra panašūs, lygiaverčiai mokslininkai. Be to, pastebėtina dar viena bendrybė: ir Vėliaus, ir Laurinkienės darbai pasižymi sisteminė analize. Tai reiškia, kad mokslininkai neapsiriboja atskirų faktų tyrimu, bet sukaupę daug medžiagos, jos

pagrindu sukuria mitologinę sistemą. Jei apie N. Vėliaus rekonstruotas sistemas šiandien yra žinoma, tai apie Laurinkienę išsamiau nebuvo rašyta. Straipsnio tikslas yra baltų religijų istorijos tyrimų prasme įvertinti Nijolės Laurinkienės akademinį kelią ir parašytas knygas. Tam naudojamasi interviu ir istoriniu analitiniu metodais.

Biografijos ir mokslinės veiklos bruožai

Nijolė Laurinkienė gimė 1951 m. Trakų rajone. Pagrindinis veiksnys pasirenkant folkloristės profesiją buvo Nijolę supę žmonės. Pirmiausia tai tėvas Izidorius Šimelionis, žinomas Vilnios krašto kultūros veikėjas, kilęs iš Dubinių kaimo. Anksčiau šis kaimas drauge su kitomis vietovėmis tokiomis kaip Varanavas, Rodūnia, Nočia, Pelesa priklausė lenkų okupuotam Vilnios kraštui.

1939 m. Vilnius buvo sugrąžintas Lietuvai, o nuo 1940 m. rugpjūčio 3 d., kai Lietuva inkorporuota į sovietų sudėtį, šios etninės lietuvių žemės liko Baltarusijos TSR

teritorijoje. Kadangi daug gyventojų sudaro lietuviai, kalbantys pietų aukštaičių – dzūkų tarme, jos paprastai vadinamos lietuviškomis salomis Baltarusijoje.

1945 m. Izidorius Šimelionis drauge su broliu Motiejumi buvo ištremti į Vorkutos lagerius. Grįžęs dirbo Raudonojo kryžiaus organizacijoje ir žurnalistinį darbą. Mūsų laikais parašė atsiminimų knygą¹, kuri leidžia pažinti autorių kaip veiklų ir taurų žmogų², visą gyvenimą besirūpinusį savo gimtuoju kraštu – lietuviybės išsaugojimu apie Pelesą išsidėsčiusiuose kaimuose. Sovietmečiu jis rašė bei rinko parašus po memorandumais, adresuotais sovietinei valdžiai, tarptautinėms institucijoms, reikalaujamas atkurti vietos gyventojų kultūrinės ir religinės teisės, prisidėjo prie Pelesos Šv. Lino bažnyčios atgavimo, lietuviškos mokyklos įsteigimo. Keliaudamas iš sostinės į gimtinę susitikti su tautiečiais bei giminėmis (broliu Jonu, seserimi Maryte, pussesere Marija Kruopiene), pasiimdavo dukterį Nijolę. Žmonės iš Varanavo rajono, atvykę į Vilnių, apsistodavo tėvų bute. Jų kalbos, mąstysena, vertybės ugdė Nijolei tautiškumo jausmą ir norą geriau pažinti šį kraštą. Pasak mokslininkės, iš mažumės lankantis Pietryčių Lietuvoje, sudomino mitiniai Perkūno ir Žemynos vardai, tai, kad tenykščiai žmonės Žemyną vadindavo motina. Pvz., dar XX a. I pusėje Nijolės prosenelė Ieva Ruselevičiūtė Gradauskienė, atsistojusi priešais bažnytinis paveikslus, sukabintus pirkios kampe, tarmiškai

kreipdavosi: *Ok, Žamyna – mano mocyna!* Šio šimtmečio pradžioje Nijolės tėvas, jos klausinėtas apie Žemyną, lakoniškai paaiškino: *Žemyna buvo virš visko.*

Mama Jadvyga Šimelionienė, kaip ir tėvas, buvo dzūkė, pagal profesiją – medicinos sesuo. Iki 70 metų amžiaus išdirbo įvairiose Vilniaus medicinos įstaigose. „Nei karti, nei saldi, padarydavo žmogui, ką reikia“, – apibūdino ją Nijolė³.

Mamos tėvai Petronėlė ir Motiejus Baranauskai gyveno 10 km atstumu nuo Valkininkų Mažųjų Lieponių kaime. Vaikystėje ten vasaras leisdavo būsimoji mokslininkė. Namas buvo etnografinis, dzūkiškas, dengtas šiaudais. Viduje baltos grindys, švaru ir tvarkinga. Močiutė buvo gera dainininkė, mokėjo daug liaudies dainų, pagal katalikų tradiciją gegužės mėnesį pas juos į namus rinkdavosi melstis kaimynai: pirkioje pastatydavo Švč. Marijos paveikslą, pamerkdavo gėlių, kas vakarą giedodavo. Prieš Antrąjį pasaulinį karą žmonės kaimą vadindavo Žydava, dėl jame gyvenusių daugumos žydų, tik trys šeimos buvo lietuvių. Per karą močiutė slėpė dvi žydaites, pavyko jas išsaugoti. Senelių meilė, kaimiška jų namų atmosfera, liaudies dainos, kurios Dzūkijoje pasižymi ypatingu grožiu, liko Nijolės atmintyje visam gyvenimui.

Šimelioniai su trimis vaikais buvo įsikūrę Vilniaus priemiestyje gražiam gamtos apsuptame Jeruzalės rajone. Jų kaimynai buvo Krutuliai. Antanas Krutulys (1887–1979) – senas inteligentas, chorvedys, teatro organizatorius, kultūros draugijų narys, praeityje dirbęs Vilniaus burmistru, yra išleidęs mu-

1 Šimelionis, I. *Vilnija šimtmečių verpetuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

2 Akademikas Antanas Tyla, pažinęs Šimelionį, pokalbyje su autore jį taip pat apibūdino kaip veiklų ir taurų žmogų.

3 Čia ir kitur biografijos duomenys – iš straipsnio autorės pokalbio su N. Laurinkiene.

zikos terminų žodyną⁴. Nuoširdus bendravimas siejo abi šeimas. Nijolė susidraugavo su Živile, Krutulio anūke. Jo kabinete abi praleisdavo daug laiko vartydamos senovinius meno albumus. Pradėjusi mokyti Jeruzalės r. mokykloje, nuo šeštos klasės ji perėjo į Antano Vienuolio-Žukausko vidurinę mokyklą, buvusią Vilniaus senamiestyje. Didelę įtaką čia padarė literatūros mokytoja Bronė Katinienė⁵, ugdžiusi mokinių mąstymą, gebėjimą rašyti. Dažnos būdavo kūrybinės užduotys. Pavyzdžiui, einant antikinės literatūros kursą, buvo užduota parašyti rašinėlių „Graikas vyksta į teatrą“. Tam reikėjo ne tik išmonės, bet ir gero antikinės literatūros pažinimo. Namuose mokytojos paskatinti kūrė ir laisvomis temomis. Nijolės sukurta pasaka mokytojos iniciatyva pristatyta respublikiniam mokytojų kūrybos konkursui Marijampolėje (tada – Kapsuke). Atvykusi čia, autorė iš klausė žymių rašytojų aiškinimus apie literatūros žanrus, jų kūrybos principus. Tai įžiebė kibirkštį gilintis į literatūrą.

1969 m. įstojo į Vilniaus universitetą studijuoti lietuvių kalbos ir literatūros. Dėstė iškilūs lituanistai tokie kaip Jurgis Lebedys – senąją lietuvių literatūrą, Jonas Kazlauskas – baltų kalbotyrą, Zigmas Zinkevičius – istorinę gramatiką, Donatas Sauka – lietuvių tautosaką. Lemtingos reikšmės tampant mokslininke, jai turėjo profesorius Sauka, Nijolės žodžiais, intelektualiai asmenybė, eruditas; buvęs ne tik dėstytojas, kurso kuratorius, bet vėliau – mokslinio darbo vadovas.

Įtakos turėjo anuomet veikę visuomeniniai judėjimai kraštui pažinti. Nuo pirmojo

4 Krutulys, A. *Trumpas muzikos žodynas*, Vilnius: Valskybinė politinė ir mokslinė literatūros leidykla, 1960.

5 Lietuvos tapytojo Lino Katino motina.

kurso Nijolė įsijungė į kraštotyros klubo „Ramuva“ veiklą. 1970 m. dalyvavo jo steigiamajame susirinkime, vadovaujamame Jono Trinkūno. Aktyvus tuometinis „Ramuvos“ dalyvis, Trinkūno dešinioji ranka buvo Arvydas Šliogeris. Su „Ramuva“ važinėdavo į ekspedicijas po Lietuvos kaimus. Penktame kurse, siekdama geriau pažinti Lietuvą, keliaudavo pėsčiomis su Rimanto Matulio vestais žygeiviais. Susipažino su Mečiu Laurinkumi⁶, studijavusiu lietuvių kalbą ir literatūrą. Juos abu suartino pažiūrros. Mečys, kaip ir Nijolė, – represuotų tėvų vaikas, tuo metu gyveno Mokslų akademijos aspirantų bendrabutyje Vilniaus centre. Jį globojo anksčiau ten įsikūręs Chemijos ir cheminės technologijos instituto aspirantas Algirdas Patackas⁷, kuris užsiėmė ne tik moksliniu darbu, bet ir kultūrinės pagrindinės spaudos „Pastogė“, „Ethos“ leidyba⁸. Patackas telkė bendraminčių būrelį, rengė pokalbius apie literatūrą, lietuvių praeitį, mokėjo sudominti. Dalyvaudavo Juozas Prapiestis, Gintaras Patackas, Laurinkus, Šimelionytė, kiti.

1975 m. baigusi universitetą, Nijolė dirbo lietuvių kalbos ir literatūros mokytoja Vilniaus rajono Juodšilių vidurinėje mokykloje. Tais pačiais metais ištekėjo, po metų gimė sūnus Povilas. Pasibaigus dekretinėms atostogoms, tęsė pedagoginį darbą, bet jau Vilniaus rajono neakivaizdinėje mokykloje. Be Juodšilių turėjo važinėti į kelias vietas: į Salininkus, Keturiasdešimties totorių kai-

6 Mečys Laurinkus, Kovo 11-osios Akto signataras, buvęs VSD vadovas, ambasadorius Ispanijoje, Sakartvele.

7 Algirdas Patackas, Kovo 11-osios Akto signataras.

8 Petraitytė, A. *Algirdas iš Kauno*, kn. 1. Vilnius: Homo liber, 2016, p. 96–97, 100–104.

mą, Pagirius. Kai kur nuvykdavo kartą per savaitę, kitur – į dvi savaites trukdavusias pamokų sesijas.

Iš profesoriaus Saukos sužinojo, kad galima rašyti disertaciją prie Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros. Vadovas pasiūlė temą „Darbo ir kalendorinių dainų kompozicija“. Siekdama išsiaiškinti, kas yra kalendorinės dainos, doktorantė gilinosi ne vien į lietuvių, bet ir į kitų tautų – rusų, baltarusių, ukrainiečių, lenkų, serbų, kroatų, bulgarų, latvių, estų – dainas. Per Vilniaus tarpbibliotekinių abonimentą parsisiųsdino stambiausias išvardytų tautų dainų rinkinius. Juos išstudijavusi, pastebėjo bendrus vaizdinius, kurie ypač ryškūs tarp lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių dainų. Kreipėsi į geriausią ano meto mitologijos specialistą, žymų baltistą ir slavistą Vladimirą Toporovą, nuvyko į Maskvą su juo konsultuotis

V. Toporovas (1928–2005), vėliau – Rusijos Mokslų akademijos tikrasis narys, buvo neeilinė asmenybė, plataus diapazono mokslininkas, žymus teoretikas, integravęs kelias humanitarines sritis (kalbotyros, literatūros, folkloro, istorijos, semiotikos, teologijos). Atliko fundamentalius prūsų kalbos tyrinėjimus, išdėstyti penkiuose prūsų žodyno tomuose. Daug parašė darbų baltų ir slavų ryšiams, kuriuos jis atsekė nuo seniausių laikų, nuo tada, kai, jo įsitikinimu, protoslavų kalba genetiškai buvo dar protobaltišku dialektu. Įžvelgė baltiškus pėdsakus rusų kalboje. Pavyzdžiui, grindė mintį apie upėvardžio *Volga* kilmę iš lietuviško žodžio *Ilgoji*⁹. Daug dėmesio

9 Civjan, T., Zavjalova, M., Judžentis, A. red., *Baltai ir slavai. Dvasinių kultūrų sankirtos*. Vilnius: Versmė, 2014, p. 23–28.

Toporovas skyrė slavų ir baltų mitologijai pasitelkdamas platų indoeuropiečių kontekstą.

Po pokalbio su Toporovu Nijolei Laurinkienei paaiškėjo jos tyrimų mitologinė kryptis ir tema¹⁰. Ji ėmė gilintis į lietuvių liaudies dainų mitinius įvaizdžius. Vėliau su akademiku Toporovu mokslininkė buvo susitikusi ne kartą.

Prasidėjo sunkus mokslinis darbas. Pasyvų domėjimąsi praeitimi pakeitė naujų žinių kūrimas keliant mokslines hipotezes, jas argumentuojant. Būdama su mažu vaiku, jaunoji mokslininkė pajėgė taip disciplinuoti laiką, kad kasdien po pusryčių galėtų sėsti prie stalo, rašyti disertaciją. Iš pradžių Povilą padėjo prižiūrėti bobutė Aniulė, atvykusi iš netoli Pešos esančio Baltiškių kaimo. Vėliau sūnų ėmė leisti į darželį. Išryškėjo doktorantės atkaklumas, tvirtumas ir racionalumas, itin reikalingos savybės moksliniam darbui. Tokiu būdu maždaug per 4 metus, iki antrojo vaiko – Beatričės, Nijolė parašė disertaciją, kurią išvertusi į rusų kalbą apgynė tuometiniame Estijos TSR MA Kalbos ir literatūros institute. Disertaciją lydėjo puikūs įvertinimai, pažymint, jog tokio pobūdžio dainų tyrinėjimas yra pirmas ne tik Lietuvoje, bet ir Pabaltijyje. Vėliau papildyta disertacija buvo publikuota Lietuvoje¹¹.

Mokslinio darbo vadovo Saukos patar-ta, Nijolė 1985 m. įsidarbino Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Jame mokslinis

¹⁰ Laurinkienė, N. Baltistas ir mūsų nepriklausomybės rėmėjas, *Vladimiras Toporovas ir Lietuva*, sud. A. Sabaliauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros institutas, 2008, p. 12, 117–118.

¹¹ Laurinkienė, N. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*. Vilnius: Vaga, 1990.

dėmesys buvo sutelktas tvarkyti empirinę medžiagą. Laurinkienei teko rašyti ne tik mokslinius straipsnius, bet ir kataloguoti liaudies dainas. Per penkerius metus parengė 10-ą Lietuvos liaudies dainyno tomą „Jaunimo ir meilės dainos“. Ėmė galvoti apie tolimesnį – habilitacinį darbą, sava-rankiškai, niekieno nevadovaujama, rinkti medžiagą folkloriniam Perkūno portetui. Naudinga buvo gauta Humbolto stipendija, leidusi nuvykti stažuotis į Miuncheną Liudviko Maksimiliano universitetą studijuoti germanų mitologijos: klausė paskaitų apie islandų Senąją Edą, domėjosi literatūra apie Pietų Vokietijoje garbintą Donarą, o Šiaurės Vokietijoje – Torą. Universiteto archyve rado lietuvių rašytojo Balio Sruogos rankraštį apie lietuvių dainas. Jį atidavė Sruogos kūrybą Lietuvoje tyrusiam Algiui Samulioniui. Darbą apie Perkūną publikavo 1996 m.¹², disertaciją apgynė 1997 metais.

Dangaus mitologija

Neseniai pasirodžiusioje monografijoje „Dangus baltų mitiniame pasaulėvaizdyje“¹³ Nijolė Laurinkienė tęsia folkloro tyrimus atskleisdama dangaus ir jo šviesulių – saulės, mėnulio, žvaigždžių – semantines prasmes. Pastebėtina, kad sovietmečiu ta tema yra rašiusi etnografė Pranė Dundulienė¹⁴. Laurinkienės knyga pasižymi naujais folkloro tekstų papildymais, jų

12 Laurinkienė, N.. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

13 Laurinkienė, N. *Dangus baltų mitiniame pasaulėvaizdyje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

14 Dundulienė, P. *Lietuvių liaudies kosmogonija*. Vilnius: Mokslas, 1988.

komentarais, lyginimu su latvių tautosaka. Į tyrimą įvedamas taip pat indoeuropiečių kontekstas, pasitelkiant senuosius kūrinius tokius kaip indų *Rigveda*, islandų *Poetinė Eda*, karelių ir suomių *Kalevala*, kūriniai, kurie padeda atpažinti archajinę dangaus sampratą. Pagal lietuvių tautosaką dangus vaizduojamas tai kaip vandens telkinys, kur plauko mėnulis, tai kaip laukas su besiganančiais gyvuliais, kai mėnulį išreiškia jautis, arklys, kumeliukas ar veršis; saulė – avis; perkūniją simbolizuoja garsus gyvulio (jaučio, karvės, žirgo, ožio) bliovimas. Laurinkienės žodžiais, visi dangaus šviesuliai turi zoomorfinius pavidalus, tai ištisa dangaus erdvių „banda“, genetiškai siekianti archajines gyvulių augintojų ir piemenų kultūras.

Tautosakoje aptikta savitų duomenų, vedančių tyrinėtoją senovėje buvusio saulės ir mėnulio šventumo link. Saulė žmonijos ištakose buvo viena iš pagrindinių dievybių. Bendri indoeuropiečių soliarinės mitologijos vaizdiniai atsispindi lietuvių liaudies žodinėje kūryboje. Dainose ir mįslėse saulė kaip rutulys ar personifikuota moteris važiuoja arklių pakinkytu vežimu, simbolizuoja dienos kelią dangumi. Kitas vaizdinys, būdingas daugiau latvių dainoms – laivas, skirtas naktinei saulės kelionei jūra. Su tuo susijęs trečiasis mitinis motyvas – saulės maudynės. Matyt, įsivaizduota, kad prieš patekėdama ryte ji turinti atsinaujinti – nusimaudyti. Be to, knygoje nurodyti lietuvių folkloro siužetai apie šeiminius Saulės ryšius su Mėnuliu, Aušrine, pastarosios su Dievo sūnumis, autorei pabrėžiant archajinę jų kilmę.

Istoriniuose rašytiniuose šaltiniuose tėra kelios užuominos apie saulės mito-

logiją, bet jos svarbios. Štai Jono Malalos kronikoje (1262 m.) pasakojama, kaip Sovijus į baltų bei kitas tautas įvedė kremavimo paprotį, įsteigė naują kultą dievams: Andajui, Perkūnui, Žvorūnai ir Teliaveliui. Ten paaiškinta, jog Teliavelis yra kalvis, nukalęs saulę, įmetęs ją į dangų, kad šviestų virš žemės¹⁵. Įsidėmėtina, jog šis XIII a. kronikos įvaizdis turi atitikmenų lietuvių ir latvių sakmėse, kur pasakojama, kaip herojus nukala saulę ir įmeta į dangų. Sakmėse tai yra paprastas žmogus skirtingai nei kronikos dievas Teliavelis. Autorės teigimu, saulės nukalimo mitas gali būti susijęs su metalų kultu senovėje.

Kaip pastebi Laurinkienė, vien išoriškai žvelgiant į ryškiai spindinčią danguje saulę, galėjo kilti asociacija su žaizdre įkaitintu metalo ruošiniu. Monografijoje pateikiama iškalbingų pavyzdžių iš įvairių tautų mitologijos. Lietuvių tautosakos duomenimis saulės ryšys su metalais akivaizdus, kadangi saulės rutulys, saulės ratai, kiti atributai būna pagaminti iš žalvario, vario, aukso, metalo ar geležies. Pagal archeologinius tyrimus kalvio amatas Rytų Pabaltijyje atsirado bronzos amžiuje II tūkst. pr. Kr. – I tūkst. pr. Kr. pirmoje pusėje. Drauge pasireiškė aukštas kalvystės ir metalo dirbinių statusas.

Istoriniuose rašytiniuose šaltiniuose išliko dar kitas lietuviško mito fragmentas apie saulės pagrobimą ir išvadavimą. Jame

15 Daugiau apie Sovijaus mitą žr.: Greimas, A. J., *Tautos atminties beiškant. Apie dievus ir žmones*. Chicago, Vilnius, fotografuotinis leidinys, 1990, p. 355–376; Beresnevičius, G. *Baltų religinės reformos*. Klaipėda: Taura, 1995; Lemeškin, I. *Sovijaus sakmė ir 1262 m. chronografas pagal archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Laurinkienė taip pat įžvelgia kalvio veiklą. Enėjus Silvijus Piccolomini knygoje „Įvairių vietų aprašymas“ (1477) paskelbė vienuolio Jeronimo Prahieško pasakojimą apie kelionę po Lietuvą, tyrinėtojų manymu, Žemaitijoje, užfiksuotą pasakojimą apie vietos žmonių tikėjimą. Esą saulė buvusi uždaryta tvirtame bokšte ir ilgą laiką nepasirodžiusi. Ją išlaisvinę Zodiako ženklai, dideliu kūju sudaužę bokštą. Dėl to Jeronimo Prahieško lankyti žmonės garbina ne tik saulę, bet ir nepaprasto dydžio kūjį, kuriuo ji buvusi išvadauta. Skaitydama Piccolomini tekstą Norberto Vėliaus sudarytame baltų religijos ir mitologijos sąvade, autorė jį lygina su Marijos Andziulytės-Ruginienės knygoje (1937) pateiktais ir išnagrinėtais ankstesniais šio mito variantais iš Vatikano archyvo.

Juose Andziulytė-Ruginienė pastebėjusi, jog vietoj žodžių lot. *Signa zodiaci* (liet. Zodiako ženklai) vartojamas kitas žodis *Gigante* (liet. Milžinas). Į tai mūsų dienomis yra atkreipusi dėmesį savo straipsnyje Radvilė Racėnaitė. Pasak Laurinkienės, milžinas ar keli figūruoja lietuvių liaudies padavimuose. Būdami didelės jėgos jie formuoja landšaftą – neša žemes, sukuria kalvas, kalnus. Pasikabina savo kirvius ant debesų, tad gali pasiekti saulę, sudaužyti ją įkalinusį bokštą kirviu, nedaug kuo tesiskiriančiu nuo kūjo. Bet yra dar vienas tautosakos herojus, į kurį verta atkreipti dėmesį, rašo mokslininkė, – tai griaustinio dievas Perkūnas, kurio atributas taip pat kirvis. Mesdamas savo kirvį žemėn, Perkūnas sukelia meteorologinius reiškinius – griausmą ir žaibavimą. Ir lietuvių, ir latvių tautosakoje Perkūnas įsivaizduojamas dangaus kalviu, didelio ūgio net debesis sie-

kiančiu milžinu¹⁶. Tokiu būdu Laurinkienė nustato saulės vaduotojo tapatybę sename lietuvių mito fragmente. Jeronimo Prahieškio minimas saulės nepasirodymas, uždarant ją bokšte, laikytinas užtemimo metafora. Knygoje apžvelgiami šio mitinio įvaizdžio lietuvių ir kitų tautų variantai. Taip pat rašoma apie saulės gerbimo papročius tradiciniuose lietuvių papročiuose atsižvelgiant į saulės pasikeitimą per parą ir vienerius metus.

Toliau monografijoje analizuojama didelės svarbos senajai baltų pasaulėžiūrai turėjusi lunarinė mitologija, kurioje susipina Senosios Europos ir indoeuropiečių, matriachato ir patriarchato įtakos. Kalbininkai lietuviškus žodžius *mėnulis*, *mėnuo*, latvišką *meness* sieja su indoeuropiečių šaknimi *me* – matuoti. Tad *mėnulis* reiškia ne vien dangaus kūną, bet ir matuoklį, apimantį tam tikrą periodą¹⁷. Manoma, kad anksčiau baltų kalendoriuje galėjo būti mažesni mėnesiai, jų daugiau nei dabar. Pasak Simono Daukanto, vienas mėnesis galėjo apimti 27 dienas, tris savaites po devynias dienas – devintines.

Nors istoriniuose rašytiniuose šaltiniuose apie mėnulį duomenų neišliko, jų randama lietuvių tautosakoje: maldelės, dainos, sakmės, kalbiniai archajizmai. Aptariamos iš XIX a. – XX a. pirmos pusės išlikusios liaudiškos maldelės, tam tikri kreipiniai į jauną mėnulį, pasirodžiusį danguje: *Pamačius jauną mėnesį, negalima nei vieno žingsnio žengti, bet sakyti „Jauno mėnuo kunigaikštis, aukso karūna, tavo apgynimas, o man sveikata“*¹⁸.

16 Laurinkienė, N. *Dangus baltų mitiniame pasaulėvaizdyje*, p. 96–101.

17 Ten pat, p. 131.

18 Ten pat, p. 129–130.

Panašių kreipinių užfiksuota nemažai, jie duoda pagrindą kalbėti apie mėnulio sakralumo požymius, buvusius senovėje. Tai rodo ir mėnesio atributai: aukso bei sidabro karūna, ragai, jo titulavimas karalaičiu, kunigaikščiu. Palyginimui pagal latvių sakmę, mėnulis esąs žvaigždžių karalius, lenkų folklore – dangaus karalaitis. Lietuvių ir latvių tautosakoje dar pastebimi antropomorfiniai mėnulio pavidalai: vyras su žirgu, žvaigždžių tėvas. Zoomorfiniai įvaizdžiai minėti straipnyje anksčiau. Kai kuriose vietose – lietuvių salose Baltarusijoje – apie Rodūnią, Pelesą, Armaniškes, Nočią – net kasdieninėje kalboje mėnulį keičia žodis *dievaitis* (*dzievaitis*, *dievaicis*): *Dievaitis žibina, važiuosim in medžių Rod*; *Nūnai šviečia dievaitis* Arm.; *Dievaičiulis pilnaty* Pls.¹⁹

Remiantis liaudies pasakojimais, knygoje atskleidžiamas mėnulio ryšys su vandeniu, drėgme, moteriškuoju pradū. Apibūdinamos lunarinės tautosakos būtybės laumė, ragana. Ypač svarbus šis šviesulys buvo žemdirbiui. Anot Jono Balio, beveik nė vieno darbo lietuvis neatlikdavo nepasitaręs su mėnuliu. Mat žiūrėta mėnulio fazių: jaunatis, pilnatis, delčia. Priklausomai nuo jų buvo sodinamos, sėjamos žemės ūkio kultūros. Tikėta mėnulio įtaka auginant gyvulius, statant namus ir pan.²⁰ Dangaus mitologijai skirtas kitas veikalas „Senovės lietuvių dievas Perkūnas“²¹, kuris, kaip mi-

19 Ten pat, p. 132.

20 Balys, J. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai: Lietuvių liaudies tradicijos, *Lietuvių tautosakos lobynas*, t. 10, Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla, 1986, p. 155–168.

21 Laurinkienė, Nijolė, *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

nėta, yra Nijolės Laurinkienės habilitacinė disertacija. Joje matome įvairiapusį Perkūno vaizdą: laikas, erdvė, dievo atributai, santykiai su kitomis mitinėmis būtybėmis ir žmogumi. Sužinome, kad lietuvių tautosakoje Perkūnas vadintas įvairiai: Akmeninis kalvis, Burzgulis, Dievas, Dievulis, Dievaitis, Dundulis, Gramalis ir t. t. Mūsų žemė nusėta Perkūno vardais. Konkrečios vietovės, gyvenamos ir negyvenamos vietos turi Perkūno dėmenį pavadinime: ežerai, raistai, balos, pelkės, kalnai, keliai ir kaimai. Pavyzdžiui, Perkūniškis, Perkūnraistis, Perkūno pelkė, Perkūno lanka, Perkūndaubė, Perkūnupė, Perkūnkiemis. Jie knygoje sugrupuoti atskirose lentelėse. Archajiškiausi su šiuo vardu laikomi hidronimai. Perkūno išvaizda sakmėse nusakoma: senas vyras balta barzda, važinėjantis dviem arkliais pakinkytu vežimu per akmeninius kalnus. Arba pusamžis vyras, medžiojantis velnią. Perkūno atributai: kalnas, ąžuolas, ugnis, ginklai. Pastarieji vadinami Perkūno kirvelis, Perkūno kulka, Perkūno strėlė. Tai gamtoje randami piršto dydžio pailgi belemnitai. Perkūnui priskiriami taip pat archeologiniai pirmųjų žmonių kirveliai. (Monografijoje yra belemnito ir akmeninio kirvelio iliustracijos).

Gilindamasi į istorinius rašytinius šaltinius, kuriuose dievas Perkūnas seniausiai paminėtas nuo XIII a. vidurio, autorė įvertina ir vėlesniuose metraščiuose bei kronikose sudarytus dievų sąrašus, pastebėdama juose nevienodą dievų hierarchiją. Anksčiau šaltiniai Perkūną pastato antroje vietoje po Dangaus Dievo, vėlesni žemiau, matyt, dėl kronikų autorių požiūrio.

Nagrinėdama Dievo veiklos sferą, autorė daug kur papildo ir patikslina prieš ją rašiu-

sių tyrinėtojų teiginius. Štai vienas pavyzdys: ji pastebi mitologo Norberto Vėliaus praleistą epizodą iš Simono Grunau kronikos (XVI a.) legendinės dalies, svarbų Perkūno karinei funkcijai pagrįsti. Aprašymas apie tai, kaip Perkūnas griaudėdamas ir žaibuo- damas duoda prūsų valdovui Vaidevučiui ženklą karo žygiui atnaujinti. Tačiau, kaip pabrėžia Laurinkienė, netikslu būtų apriboti Perkūną vien karine sritimi. Nors su karu Dievas siejamas rašytiniuose šaltiniuose, lietuvių tautosaka tai patvirtina tik iš dalies. Sukaupti folkloriniai duomenys leidžia įžvelgti Perkūno polifunktionalumą, kalbėti apie jo veiklos įvairias sritis. Autorė išskiria kitas esmines Perkūno funkcijas. Dėl Perkūno sąsajų su atmosferos reiškiniais griaudėjimu ir žaibavimu jis laikytas atmosferos vadytoju. Tikėta, kad per griaustinį ir žaibą perkūno daromu poveikiu žemei skatinant jos derlingumą bei vaisingumą, kuomet pavasarį perkūnijos metu, išvarius iš dirvos velnius, ji tampanti tinkama žemdirbiui. Dievui tuo pačiu būdingas teisingumo palaikymas. Visa tai suponuoja harmonizuojantį Perkūno pobūdį, kadangi yra eliminuojamas chaotinių jėgų išsiviravimas pasaulyje. Šias Perkūno funkcijas vėliau patvirtino žymus Lietuvos religijotyrininkas Gintaras Beresnevičius²². Priešingai skeptikams Laurinkienė, kaip ir Beresnevičius yra tos nuomonės, jog senovės baltai turėjo šventyklas, kuriose garbino dievus. Knygoje aptardama dievui Perkūnui skirtą šventovę Vilniuje pasiremia čia archeologų atliktų tyrimų rezultatais. Nurodo kalną prie Nevėžio su Perkūnui nuolatos deginta ugnimi.

²² Beresnevičius, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001, p. 134–136.

Daug dėmesio Laurinkienė skiria liaudies žmogaus reakcijai į pirmąjį griaustinį pavasarį. Tyrėja peržiūrėjo užrašytus apie tai XIX a.–XX a. pirmos pusės tradicinius lietuvių papročius, saugomus Lietuvos archyvuose. Dar XX a. pradžioje Lietuvos kaime tikėta, kad per žiemą žemėje susikaupiančios pavojingos jėgos, todėl negalima iškart pavasarį sėstis ant žemės ar akmens, vaikščioti basiems, maudytis. O taip pat nieko į ją nei sėti, nei sodinti. Tikėta, kol neužgriaudžia perkūnija, neatgimstanti gamta, nepasireiškianti vegetacija, jokia žolė neželianti. Dėl to negindavo iš tvarto į ganyklą gyvulių. Tai darydavo tik po pirmojo griaustinio, laikydami jį naudingą tiek ūkininkų, tiek gyvulių sveikatai. Tik „užgriauti“ ėriukai esą stiprūs, sveiki. Išgirdę pirmąjį griaustinį, kaimiečiai atlikdavo tam tikrus maginius veiksmus: versdavosi kūlio, pasivolioldavo ant žemės, tris kartus pasiridendavo, kad linai derėtų, ropės augtų, neskaudėtų pečiai, galva. Kai kada pasakya, kad voliotis reikia nuogam, matyt, siekiant glaudesnio sąlyčio su žeme. Kadangi tik po pirmos perkūnijos išjudinta žemė tampa derlinga, kupina gyvastingumo, šventa ir švari, ji padeda žmogui apsi-valyti ir sustiprėti. Autorė čia išvelgia gilų archajinės religijos aspektą. Remdamasi religijotyrininkų Rudolfo Otto ir Mircea Eliade'ės šventumo samprata ji atskleidžia griaustinio dievo Perkūno hierofaniją – šventumo apraišką, kurią patirdavo senovės žmonės. Išgyvendami sykiu ir teofaniją, būtent šio dievo pasireiškimą.

Susidūrę su galingu Perkūno trenksmu, jie patirdavo dvejopą jausmą. Viena vertus, siaubą (*mysterium tremendum*), o, kita vertus, žavesį (*mysterium fascinans*).

Pasak Eliade'ės, archajiniais laikais griežtai diferencijuota būdavo šventa erdvė ir laikas. Vien šventą erdvę laikant tinkama gyventi žmonėms, kadangi yra pašventinta dievų. Skirtingai nei nepašventintoji, grėsminga ir chaotiška. Šventas laikas būdavo pasiekiamas per šventes, ypač per Naujuosius metus, kai pasaulis tam tikromis apeigomis būdavo atnaujinamas lyg sukuriamas iš naujo. Būtent šiame kontekste suprastina pirmoji perkūnija, išvydama iš žmonių pasaulio velnią, ženklinanti naują ūkinių darbų ciklą, pašventinanti aplinką.

Perkūno sakralumo sampratai paremti knygoje pateikta daugiau etnografinės medžiagos apie žmonių elgsenos ypatybes audros metu. Griaužiant ir žaibuojant drausta bartis, juoktis, triukšmauti, rodyti į žaibą pirštu, o užsidegus namams – juos gesinti, nes tokia ugnis laikyta šventa. Jos nuodėgulus panaudodavo namų apsaugai nuo piktosios dvasios, parazitų, smilkant gydyti kai kurioms ligoms. Be to, vadina-mąja Perkūno kulka liaudyje gydytas gyvatės įkandimas. Gyvatė yra velnio pirmųkštis provaizdis. Su juo kovoja ir nugali Perkūnas. Šią kovą lyginant su mitologinėmis senųjų kultūrų paralelėmis – Marduku ir jūros pabaisa Tiamat, kurią nužudžius, atliekamas kosmogoninis veiksmas – iš pabaisos kūno sukuriamas pasaulis; taip pat gretinant su senovės indų dievo Indros kova prieš demonus, implikuojamas kosmogoninis Perkūno vaidmuo lietuvių mitologijoje.

Pateikusi daug naujų duomenų ir išvalgų, pagilinusi mūsų supratimą apie senovės lietuvių dievą Perkūną, monografijos pabaigoje Laurinkienė atveria naujas perspektyvas tolimesniam mitinio Perkūno tyrinėjimui, išeinančiam už jos knygos ribų. Tikrai įdo-

mu būtų, kaip ji nurodo išvadose, apžvelgti klausimą platesniame pasaulinės mitologijos kontekste. Svarbu taip pat gilintis ir į Perkūno santykius su senuoju dangaus Dievu.

Prie to dar norėtume pridurti trečią perspektyvą – bandyti paaiškinti Perkūno santykį su krikščionių Dievu lietuvių folklore. Mat didžioji dalis, duomenų, kurie interpretuojami knygoje, yra lietuvių tautosaka. T. y. vėlyva XIX–XX a. pirmos pusės lietuvių liaudies žodinė kūryba. Archajiniai elementai į ją pateko per papročius, perduodant juos iš kartos į kartą. Tačiau anaip tol ne visas folklorinis paveldas apie Perkūną yra senos kilmės. Monografijos įvairiose vietose Laurinkienė teisingai pažymi kai kuriems folkloro siužetams krikščionišką įtaką²³. Pavyzdžiui, kai Perkūnas tampa Dievo valios vykdytoju²⁴. Tačiau mums kelia abejonę ar liaudies pasakojimai apie istorinį asmenį – poną Čičinską, dėl neteisingo, žiauraus elgesio su baudžiauninkais nutrenkto perkūno, laikytini archajinio dievo Perkūno teisingumo vykdymu. Arba kiti motyvai apie tai, kaip panaši bausmė ištinka išpuikusį, garbėtrošką žmogų, vagį²⁵. Ar negali tai būti pasakotojo kataliko reakcija į minimas nuodėmes, kurias pagal krikščionių mokymą nubaudžia Dievas, kaip paskutinis teisėjas. Biblijoje Viešpaties ginklai prieš nedorybes Žemėje – Jo rankoje laikomi žaibai. Perkūnija ir žaibai yra ir Dievo teofanija. Iš audros girdimas Jo balsas (Job 37, 2; 40, 4). Transcendentinė galia pasireiškia griaustiniu ir žaibais ant Sinajaus kalno suteikiant Dešimt Dievo įsakymų (Iš 19, 19; 20, 18).

23 Ten pat, p. 194–197.

24 Ten pat, p. 137.

25 Ten pat, p. 139.

Antrasis Kristaus atėjimas prilyginamas žaibui per visa dangų (Mt 24, 27; Lk 17, 24). Tad galimas tokių bibliinių vaizdų, girdėtų bažnyčioje, perskaitytų maldaknygėje, poveikis kaimo žmonių pasaulėžiūrai, dorovės vertinimui. Lygiai kaip ir gamtos reiškinio – audros su žaibais bei griausmu jų aiškinimui pagal Šv. Raštą. Suprantama, ši pastaba nėra joks priekaištas monografijos autorei, bet pasiremiant jos parašyta knyga brėžiame vieną iš tolimesnių tyrimo trajektorijų. Nijolė Laurinkienė ir taip nuveikė kruopštų darbą: iškėlė, apibendrino, įvertino didžiulį medžiagos kiekį, įvairiais aspektais atskleidė dievo Perkūno paveikslą.

Manau, daugiau tuo metu vienam tyrėjui padaryti nebuvo įmanoma.

Žemės mitologija

Nijolės Laurinkienės monografija „Žemyna ir jos mitinis pasaulis“²⁶ skirta pagoniškam žemės garbinimui. Jau seniai Europoje parašyta darbų apie Didžiąją Motiną, visa ko gimdytoją ir palaikytoją, kurios įvaizdžio kilmė archajiška, siekia priešistorinius laikus²⁷. Tad knyga apie deivę Žemyną, paliudytą XVI–XVII a. istoriniuose rašytiniuose šaltiniuose, turėjo atsirasti ir pas mus. Juolab kad į Žemynos personažą dėmesį kreipė dažnas Lietuvos ir išeivijos mokslininkas, analizavęs lietuvių senąją mitologiją: Jonas

26 Laurinkienė, N. *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.

27 Laurinkienė, N. *Žemės Motinos kategorijos dievybė: ištakos ir raida, Tai, kas išlieka, Senovės baltų kultūra*, t. 8. Vilnius: „Kronta“, 2009.

Balys²⁸, Marija Gimbutienė²⁹, Algirdas Julius Greimas³⁰, Pranė Dundulienė³¹, Gintaras Beresnevičius³², Rimantas Balsys³³. Visi jie apie Žemyną paskelbė didesnius ar mažesnius tekstus priklausomai nuo gana bendro publikacijų pobūdžio nurodydami esminius deivės bruožus, paryškindami vieną ar kitą aspektą. Sukūrusi monumentalų veikalą, Nijolė Laurinkienė minėtus autorius gausiai papildė ir pralenkė. Tai, žinoma, viena iš didžiausių pagal apimtį lietuvių ikirikrištoniškai mitologijai skirtų knygų. Monografijoje, kaip rodo pavadinimo sąvoka *mitinis Žemynos pasaulis*, pateikiamas kaip ir anksčiau analizuojant Perkūną, visuminis dievybės vaizdas. Objektvys pagrindas tam yra. Pirmiausia, tai didžiulis kiekis tradicinių žemės apdirbimo papročių, saugomų Lietuvos rankraštynuose. Kadangi deivė Žemyna

knygoje tapatinama su žeme, jos kultui visi šie papročiai priskiriami.

Antra aplinkybė, padedanti nūdienos tyrėjui rekonstruoti mitinį Žemės Motinos vaizdinį, nusidriekiantį per laiką ir erdvę, yra Marijos Gimbutienės darbai. Tai garsi išeivijos mokslininkė, parašiusi ir anglų kalba užsienyje paskelbusi knygas (kai kurios iš jų publikuotos Lietuvoje) apie akmens amžiaus Senosios Europos religiją, kurios centre buvo moteriškoji deivė³⁴. Jos būta įvairių pavidalų su gyvatės, varlės, meškos, žuvies, bet dažniausiai su paukštės bruožais: moteris paukščio galva, sparnais, kūno siluetu. Figūrėlės padarytos iš kaulo, akmens, vaizduojamos aprengtos su drabužiais ar be jų, išpuoštos meandromis, trikampaiais, rombais, zigzagais ir pan. Tai seniausi artefaktai, nuo kurių prasideda Europos meno istorija. Ankstesni tyrinėtojai nežinojo, kaip jas interpretuoti. Dėl išryškintų moteriškų formų jas vadino veneromis. Gimbutienė panašių dirbinių atkasė vykdydama archeologinius tyrimus Viduržemio jūros regione. Taip pat aptiko Europos muziejuose.

Skulptūrėlės plito per visą akmens amžių, pradėdant paleolitu, rasta ir bronzos amžiuje. Visas figūrėles mokslininkė suskirstė į tipus, ištyrė ir padarė išvadas, jog tai yra pirmųjų laikų dievybė, apimanti platų funkcijų spektrą: visiems gyvybę teikianti, paskirstanti, marinanti ir regeneruojanti. Tokiu būdu gauta vienos Deivės sistema, nors apjungia daug kitų deivių, kaip tos pagrindinės atmainas.

28 Balys, J. Motinos žemės gerbimas, *Žemės ūkis*, 1943, Nr. 2 (220), p. 81–87.

29 Gimbutienė, M. *Baltai priešistoriniais laikais*. Vilnius: Mokslo, 1985, p. 151–154; Gimbutienė, M. *Senovės lietuvių deivės ir dievai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 66–74; Gimbutienė, M. *Senoji Europa*. Vilnius: Mokslo, 1996, p. 184–185.

30 Greimas, A. J. *Apie dievus ir žmones*, p. 436–437.

31 Dundulienė, P. Žemė lietuvių liaudies tikėjimuose ir mene, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1976, t. 6 (1), p. 99–130; Dundulienė, P. *Senovės lietuvių mitologija ir religija*, Vilnius: Mokslo, 1990, p. 106–108; Dundulienė, P. *Pagonybė Lietuvoje: moteriškosios dievybės*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008. Apie žalčių gerbimą Lietuvoje: Dundulienė, P. *Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje*, Vilnius: VVU, 1979.

32 Beresnevičius, G. *Lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001, p. 210.

33 Balsys, R. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios nuo apeigos iki prietaro*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006, p. 88–94.

34 Gimbutas, M. *The Language of the Goddess*, San Francisko: Harper and Row, 1989; Gimbutienė, Marija. *Baltai...* p. 151; Gimbutienė, M. *Senoji Europa*, p. 184–185.

Daliai kalbamų skulptūrėlių akcentuoti gimdymo ir maitinimo požymiai rodo, jog taip buvo įsmeintas gyvybę skleidžiantis, ją palaikantis gamtos aspektas. Tai Žemės Motinos derlingumo ir vaisingumo funkcija. Gimbutienė lietuvių mitologijos Žemyną priskiria tai pirmykštei deivei, kaip vieną šios atmainų. Vadinasi, lietuvių deivė Žemyna ištakų požiūriu, įtraukta į universalų, ne baltišką horizontą, siekia priešistorinius laikus – akmens amžiaus epochas, pasireiškė maždaug prieš 12 tūkstančių metų. Gimbutienės tyrinėjimai, išdėstyti talpia, glausta, įkvėpta kalba, nepalieka skaitytojo abejingo. Yra cituojami užsienyje. Jais rėmėsi pasaulinio garso religiotyrininkas Mircea Eliade. Rašydamas apie baltų dievų panteoną, šalia pagrindinių dievų trejeto pažymėjo ketvirtą – Motiną Žemę³⁵.

Visa tai mums tiriant lietuvių deivę Žemyną, atveria archajinę perspektyvą, didesnes lyginimo ir rekonstravimo galimybes. O sykiu yra dar viena priežastis dėl būtinumo rašyti apie deivę Žemyną, išryškinti savitus jos bruožus. Pasak Laurinkienės, Žemynos mitiniame vaizdinyje pastebima ne vien bendra kituose kraštuose žinomoms žemės dievybėms charakteristika, bet specifinės savybės. Laurinkienė pažymi, kad Deivės Motinos religija nuo seniausių laikų gyvavo ne tik Europoje, bet taip pat Azijos kraštuose, ypač besiverčiančiuose žemdirbyste. Panašiai kaip kitos tautos baltai (ir iš jų išsiskyrę lietuviai) žemėje vykstančius augimo procesus buvo atskyrę nuo dieviškumo. Knygoje lietuvių Žemyna lyginama su analogiškos sampratos kitų

tautų frygų, graikų, romėnų, germanų, slavų vegetacijos dievybėmis. Autorės Žemynos supratimas pasižymi platumu dar ir tuo požiūriu, kad, jos manymu, lietuvių ir latvių žemės deivė senovėje nebūtinai turėjo būti personifikuota, antropomorfinė. Panašiai kaip senovės graikų dievybė Gaja buvo pati žemė.

Identifikuodama Žemyną, autorė įdomiai aiškina I m. e. a. romėnų istoriko Publijaus Kornelijaus Tacito informaciją apie aisčius, garbinusius dievų motiną (lot. *mater deum*) ir kaip tikėjimo ženklą nešiojusius šerno amuletą, tikintis apsisaugoti nuo priešų. Įrodymui Laurinkienė pasitelkė archeologinius papuošalus iš Lietuvos mezolito ir neolito palaidojimų – vėrinus, kabučius, padarytus iš šerno dantų bei ilčių³⁶. Jie liudija šerno amuletų apsauginę reikšmę ne tik Tacito epochoje, bet ir daug anksčiau – priešistoriniais laikais. Tie faktai mums neišvengiamai primena seną Sovijaus mitą, įrašytą į Malalos kronikos nuorašus. Intarpas praneša apie šerno aukojimą, kuris žymi laidojimo papročių (kremacijos) atsiradimą ir kulto naujiems dievams įvedimą, apie tai šiame straipsnyje jau buvo rašyta.

Kadangi šernas yra laukinė kiaulė, vėliau domestikuota, autorė su tiriamu objektu susieja gana vėlyvas rašytinių šaltinių žinias apie reliktnius kiaulės aukojimus Lietuvoje. Jėzuitai XVI a. pagal žmonių pasakojimus užrašė apie žemės deivei paaukotą kiaulę, po to jos liekanas, laikytas maginiu tikslu dėl namų saugumo ir gerovės³⁷. Vadinasi, pagal autorę, daro-

35 Элиаде, М. *Трактат по истории религий*, т. 2, Санкт-Петербург: Алетейя, 1999, с. 258.

36 Laurinkienė, N. *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*, p. 17.

37 Ten pat, p. 57.

ma išvada, jog apsauginė šerno/kiaulės tradicija atsekama nuo seniausių laikų iki XVI a. Tačiau mūsų manymu, šiuo vėlyvu atveju apsauginė reikšmė mėsai pagal tradiciją kaime galėjo būti teikiama dėl pačios aukos sakralumo, t. y. dėl to, kad praeityje aukojamas dalykas automatiškai tapdavo šventu, o ne todėl, kad atnašaujama buvo kiauliena. Juk kiaulė istoriniais laikais Lietuvoje nelaikyta šventa.

Pirmasis rašytiniuose šaltiniuose Žemyną paminėjo XVI a. Jonas Lasickis: *Sunt etiam deae Zemina terrestris, Austheia apum* (liet. „Yra taip pat deivių: žemės deivė Žemyna, bičių – Austėja“). Teonimas figūruoja XVI–XVII a. lituanistinės raštijos darbuose, kurių autoriai: Danielius Kleinas, Friedrichas Pretorius Vyresnysis, Jokūbas Brodovskis, Pilypas Ruigys, Mikalojus Daukša. Daug autentiškos paties surinktos etnografinės medžiagos, liudijančios deivės gerbimą XVII a. antros pusės Prūsijos lietuvių kaimuose pateikė Matas Pretorijus veikale *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne* (publikuotas su gretutiniu lietuvišku vertimu mūsų dienomis).

Knygoje N. Laurinkienė nubrėžė arealą, kuriame garbinta baltų žemės deivė: Mažoji Lietuva, Žemaitija, rytų Aukštaitija, lietuviškos salos Baltarusijoje. Palyginusi Žemyną su latvių Žemės močia (latv. *Zemes mate*), nurodo Šiaurės Rytų ir Vakarų Latvijos Vidžemės, Kuržemės sritis. Iš rašytinių šaltinių ir žodinės tradicijos išskyrė Žemynos vardo formas: *Žemynė, Žemelė, Žemeliukė, Žemininkė, Žemės pati*. Remdamasi kalbininkais Pranu Skardžiumi, Vladu Kazimieru Jaskevičiumi paaiškino šio teonimo su žeme susijusią etimologiją. Nepaminėtas ir neaptartas liko mūsų dienų

lingvistas Rolandas Kregždys, kurio teigimu, lietuvių kalbos žodis *žemyna* praeityje buvęs bendrinis, reiškęs prastą žemę, todėl mokslininkas laikosi skeptiškos nuomonės dėl deivės Žemynos tikrumo, spėja, jog tai galinti būti „kabinetinės“ kilmės dievybė³⁸.

Monografijoje šalia rašytinių šaltinių, kaip sakyta, Laurinkienė panaudojo kruopščiai surinktų tautosakos bei etnografijos duomenų. Juos papildė 2011–2012 m. pačios pagal sudarytą anketą atliktų lauko tyrimų medžiaga iš įvairių Lietuvos regionų. Ypač įdomių papročių mitologei pavyko užrašyti Pietryčių Lietuvoje ir etninėse lietuvių žemėse Baltarusijoje, kur žmonės dar atsiminė, galėjo parodyti, kaip baigiantis rugiapjūtei iš paskutiniųjų rugių dirvoje būdavo surišama *niuka*, pinamas *jievaras*, kaip palikdavo į tuos rugius susuktą duonos kriauklę, anksčiau reiškusią auką žemei. Šiuos papročius Laurinkienė užfiksavo nuotraukose ir kino juostoje. Tai, be abejo, archajiniai tradicijų elementai, vietos žmonių atmintyje jie ilgai išliko, matyt, dėl to, kad užsikonservavo tautinės ekumenos pakraščiuose. Tai mokslui žinomas reiškinys.

Skaitydami knygą, matome, kad didžiąją jos dalį, per 300 puslapių, kaip tik ir užima tradiciniai lietuvių liaudies kalendorinių ir šeimyninių švenčių papročiai, autorės priskiriami deivei Žemynai. Tam prielaidą suteikia XVII a. rašytinis šaltinis, minėtasis Pretorijaus veikalas, kuriame pateikti aprašai Prūsų Lietuvoje Žemynai skirtų apeigų, tiesa, jau paveiktų krikščioniškojo tikėjimo. Bet vis dėlto, anot Pretorijaus, tuo metu dar tikėta, kad Žemyna duoda ir išlaiko gyvybę

³⁸ Kregždys, R. *Baltų mitologemų etimologijos žodynas, t.1: Kristburgo sutartis*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 336–354.

žmonėms, gyvuliams ir visiems daiktams, dėl to ji kaimo žmonių būdavo pagerbiama per visas jų šventes aukojant alų, duoną, kreipiantis malda. Autorė šią alaus libaciją, duonos aukojimą kvalifikuoja kaip pagrindinį deivei Žemynai skirtą ritualą.

Lietuvių Žemynos mitinį pasaulį rekonstruoja atskleisdama žemės deivės sąsajas su laiko ciklu, žmogaus gyvenimo tarpsniais, sezoniniais žemdirbio darbų etapais: žemės apdirbimu, sėja, rūpinimusi pasėliais, augimu, branda, derliaus nuėmimu, jo apdorojimu. Įjungia taip pat gyvulių ūkio darbus. Plačiai aprėpdama daugybę lietuvių liaudies papročių, lydėjusių metų laikų kaitą – pradedant nuo Užgavėnių, kai senovėje būdavo žadinama žemė, vėliau ji laiminama, maitinama aukomis, o vasaros pradžioje pažymimas javų žydėjimas, švenčiamos Sekminės, Joninės, iki rudens – su rugiapjūtės pradžia ir pabaiga, autorė pavaizduoja didelės apimties metinį žemdirbio darbų ir švenčių kaleidoskopą, pateikia unikalių tradicinių pavyzdžių, išaiškina būdingus archajinio paveldo rudimentus.

Lygindama juos su kitų pasaulio agrarijų kraštų analogais, atskleidžia semantinę prasmę. Sukauptame lietuvių liaudies papročių ir rašytinių šaltinių masyve išskiria grupę mitinių būtybių, turėjusių sąlyčio taškų su Žemynos vaizdiniu. Tai kronikose minimas Žemėpatis / Žemininkas, Patrimpas, Javinė, folklorinė laumė, ragana, simbolinės apeigų figūros Morė, Rugių boba. Apsvarstytas Teodoro Narbuto pateiktos Krūminės klausimas.

Knygoje pažymima, kad žemės šventumas Lietuvos kaime pastebimas XIX a.–XX a. 2-oje pusėje, epitetas *šventa žemė* tebevertojamas iki šiol. Kaip argumentas

tradiciniuose lietuvių liaudies papročiuose XIX a.–XX a. laikotarpiu nurodomas žemės bučiavimas prieš sėją, pabaigus rugiapjūtę, kitais atvejais³⁹. Teisingu Laurinkienės pastebėjimu, žemė galėjo būti bučiuojama dėl liaudiško pamaldumo, kuris, pridursime, tuo metu jau buvo nebe pagoniškas, bet katalikiškas. Būtent dėl to ją bučiuodavo, žinodami, kad žemė yra šventa, kadangi pašventinta. Pvasarį būdavo organizuojamas laukų šventinimas, kaimas kviesdavosi kunigą, kad eidamas aplinkui dirvas švęstu vandeniu jas apšlakstyti. Sovietmečiu tokias krikščioniškas eisenas uždraudus, žemę pašventindavo simboliškai apnešdami žemės pintinę apie bažnyčią. Prisiminkime, pavyzdžiui, popiežiaus Jono Pauliaus II vizitą, kai atvykęs pas mus, jis pabučiavo Lietuvos žemę.

Išvados

Aptartieji Nijolės Laurinkienės darbai yra analitinio ir sisteminio pobūdžio. Juose pateiktos senovės baltų dievų sistemos susiejant pagrindinius dievus su kitomis dievybėmis, žemdirbio kalendoriumi, šventėmis bei tradiciniais papročiais. Remiamasi lietuvių ir latvių folkloru, pajungiant istorinius rašytinius šaltinius, lingvistikos ir archeologijos tyrimų duomenis. Vyrauja lietuvių tautosaka. Apvaldytas didelis jos masyvas: sakmės, padavimai, mįslės, frazeologija. Atskleista mitinių vaizdinių semantika, jų prasmė. Knygas įdomu skaityti ne tik dėl autorės įžvalgų, argumentacijos, bet ir todėl, kad tekstas būna prisodrintas

³⁹ Laurinkienė, N. *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*, p. 90–91.

autentiškų tautosakos pavyzdžių, ištraukų, pagyvinančių analitinę dėstymą, sukeliančių skaitytojui estetinį jausmą, susižavėjimą mūsų tautosakos lobiais.

Naudinga bei reikalinga Baltų religijų istorijai rašyti yra dievo Perkūno rekonstrukcija, jo vietos panteono hierarchijoje nustatymas, atributų ir funkcijų atskleidimas – atmosferos valdymas, derlingumo skatinimas, teisingumo arba tvarkos palaikymas, žmogaus aplinkos pašventinimas. Vertinga autorės pateikta informacija apie Perkūno ginklus belemnitus, priešistorinius titnago kirvelius, kuriuos dievui mentant, pagal liaudies tradiciją, atsirandantis žaibas, medžiojamas velnias. Tai rodo senovėje buvus karinę Perkūno funkciją.

Reikšmingi teiginiai apie deivę Žemyną, sąlygojusią žmonių egzistenciją, priklausomai nuo cikliško vegetacijos sugrįžimo kasmet. Žemės derlingumas, požemis buvo jos sfera. Kultui priklausė alaus nupylimas per šventes, duonos aukojimas, kitokio maisto padėjimas ar užkasimas žemėje. Aukos valgymas tam tikru metu gaminant gaidį, vištą, kiaulieną namuose.

Įdomūs soliarinio ir lunarinio kulto atšvaitai lietuvių žodinėje kūryboje: dieva-

vardžiai, kreipiniai, maldelės (mėnuliui), liaudies žmogaus elgsena. Atributai: saulės vežimas, vaizduojant dienos judėjimą dangumi, o naktį – plaukimą laivu; mėnulio buvimas laive dieną naktį. Įsivaizduoti jų antropomorfiniai pavidalai, šeiminiai ryšiai.

Svarbus yra mitų fragmentų, užfiksuotų istoriniuose rašytiniuose šaltiniuose, išaiškinimas. Būtent Malalos kronikos intarpo pasakojimas apie dievą Teliavelį, nukalusį saulę ir įmetusį ją į dangų. Mito atitikmenis Laurinkienė pastebėjo lietuvių ir latvių tautosakoje: sakmėse pavaizduota, kaip paprastas žmogus kalvis nukala saulę. Autorės teigimu, šis mitas susijęs su priešistoriniu bronzos amžiumi, kuomet atsiradus kalvystei, ji buvo sakralizuota. Kitas mito fragmentas E. S. Piccolominio užrašytas Jeronimo Prahieško pasakojimas apie saulės uždarymą bokšte ir jos išvadavimą šį bokštą suskaldžius milžinui. Knygoje apsvarstyti trys pretendentai, kuriems galėjo būti suteiktas Saulės vaduotojo vaidmuo. Tai dievas kalvis Teliavelis, Perkūnas ir liaudies padavimų milžinas. Klausimas paliekamas atviras, kuris iš jų tikrasis dagaus šviesulio išlaisvintojas. Kadangi stinga vienokį ar kitokį sprendimą paremiančių faktų.

Literatūra

Balys, J. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai. Lietuvių liaudies tradicijos, *Lietuvių tautosakos lobynas*, t. 10, Silver Spring, MD: Lietuvių tautosakos leidykla, 1986.

Balsys, R. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės*,

dvasios nuo apeigos iki prietaro. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006.

Beresnevičius, G. *Baltų religinės reformos*. Klaipėda: Taura, 1995.

Beresnevičius, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.

Civjan, T., Zavjalova, M., Judžentis, A. red. *Baltai ir slavai. Dvasinių kultūrų sankirtos*. Vilnius: Versmė, 2014, p. 23–28.

Dundulienė, P. Žemė lietuvių liaudies tikėjimuose ir mene. *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1976, t. 6 (1), p. 99–130.

Dundulienė, P. *Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje*. Vilnius: VVU, 1979.

Dundulienė, P. *Lietuvių liaudies kosmogonija*. Vilnius: Mokslas, 1988.

Dundulienė, P. *Senovės lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Mokslas, 1990.

- Dundulienė, P. *Pagonybė Lietuvoje: moteriškosios dievybės*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.
- Gimbutienė, Marija. *Baltai priešistoriniais laikais*. Vilnius: Mokslo, 1985, p. 151–154.
- Gimbutas, M. *The Language of the Goddess*, San Francisco: Harper and Row, 1989.
- Gimbutienė, M. *Senoji Europa*. Vilnius: Mokslo, 1996.
- Gimbutienė, M. *Senovės lietuvių deivės ir dievai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 66–74.
- Greimas, A. J. *Tautos atminties beiškant. Apie dievus ir žmones*. Chicago, Vilnius: Mokslo, fotografuotinis leidinys, 1990.
- Kregždys, R. *Baltų mitologijos etimologijos žodynas*, t. 1: *Kristburgo sutartis*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- Krutulytis, A. *Trumpas muzikos žodynas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
- Lemeškin, Ilja. *Sovijaus sakmė ir 1262 m. chronografas pagal archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- Laurinkienė, N. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*. Vilnius: Vaga, 1990.
- Laurinkienė, N. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Laurinkienė, N. Baltistas ir mūsų nepriklausomybės rėmėjas, *Vladimiras Toporovas ir Lietuva*, sud. A. Sabaliauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- Laurinkienė, N. Žemės motinos kategorijos dievybė: ištakos ir raida, *Tai, kas išlieka, Senovės baltų kultūra*, t. 8. Vilnius: Kronta, 2009.
- Laurinkienė, N. *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- Laurinkienė, N. *Dangus baltų mitiniame pasaulyje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
- Petraitytė, A. *Algirdas iš Kauno*, kn. 1. Vilnius: Homo liber, 2016.
- Šimelionis, I. *Vilnija šimtmečių verpetuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- Элиаде, М. *Трактат по истории религий*, т. 2. Санкт-Петербург: Алегейя, 1999.